

KAFKASYA'NIN KRONİKLEŞEN ÇATIŞMA ALANI: DAĞLIK KARABAĞ ÖZERK BÖLGESİ

Demet Ş. Acar* - Murat Çemrek**

Tarih boyunca çeşitli kavimlerin istilasına uğrayan Kafkasya, etkileri günümüzde de devam eden, önce Çarlık Rusya sonrasında da Sovyet Soysalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) döneminde kronik bir sorun olarak kalacak bir yapıda şekillendirilmiştir. SSCB'nin *böl ve yönet/divide et impera* politikası sonucunda etnik, dini veya kültürel bir ayırım gözetilmeksizin yapılan mecburi iskan politikalarından Azerbaycan da nasibini almış ve kökleri tarihin derinliklerine gömülmüş sorunlarla karşı karşıya bırakılmıştır. Bu sorunlardan biri olan Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi (DKÖB), Çarlık Rusyası döneminde Karabağ'ın yukarı kısımlarına 1826 Rus işgali¹ ile yerleştirilen Ermenilerin giderek sayılarının artması ve sonrasında SSCB'nin bu bölgeyi Azerbaycan'dan ayırarak özerk bölge haline getirmesiyle gündemdeki yerini almıştır.

SSCB'nin dağılmasıyla milliyetçi hareketlenmeler kendilerini ifade etmek için uygun ortamı bulmuşlar ve varlıklarını uluslararası sisteme kabul ettirmeye çalışmışlardır. Bu milliyetçi hareketlenmelerden etkilenen Ermeniler, SSCB döneminde her iktidar değişikliğinde dile getirdikleri Dağlık Karabağ'ın² Ermenistan'a bağlanması yönündeki taleplerini, SSCB dağıldıktan sonra da yineleyerek Kafkaslar'daki ilk etnik-siyasi çatışmayı ateşlemişlerdir.

* Arş. Gör. Demet Şefika Acar, Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü.

** Yrd. Doç Dr. Murat Çemrek, Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü.

¹ Oğuz Çetinoğlu "Bahtı Kara Karabağ", <http://www.orkun.com.tr/asp/yazi.asp?MakaleNu=922> (25.03.2005).

² Karabağ'ın ayrıntılı tarihi için, bkz. Zekeriya Türkmen, "Karabağ Hanlığı'nın Rus İdaresine Bağlanması Meselesi", *Avrasya Etüdlere*, C.3, S.1, İlkbahar 1996, s.114-120.

Ermeni nüfusunun yoğun olduğu Dağlık Karabağ topraklarında yaşanan sorun, Batı yanlısı bir politika izleyen Azerbaycan tarafından, Batının desteği alınarak çözümlenmeye çalışılmaktadır. Ayrıca Avrupa Konseyi de her iki ülkenin üyeliğini kabul ettiği tarihten itibaren bu bölge ile yakından ilgilenmeye başlamıştır. Bu doğrultuda, makalede Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın (AGİT) çalışmalarına yer verilmiştir. Bu çalışmada Azerbaycan'ın SSCB'nin dağılmasının ardından uluslararası sistem içindeki *varlık* mücadelesinde izlediği politikanın nasıl şekillendiğini analiz etmeyi ve bu bağlamda DKÖB sorununda çözüme yönelik arayışları Azeri-Ermeni ihtilafı çerçevesinde değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

SSCB Sonrasında Azerbaycan

SSCB'nin dağılması sonrasında Güney Kafkasya'da kurulan üç bağımsız cumhuriyetten³ biri olan Azerbaycan; kuzeyde Rusya Federasyonu (RF) ve Dağıstan Özerk Cumhuriyeti, kuzeybatıda Gürcistan, güneyde İran Azerbaycan'ı ve Türkiye, güneybatıda Ermenistan, doğuda Hazar Denizi sınırları arasında bulunan bir tarım ve sanayi ülkesidir.

Azerbaycan toprakları 1828 yılında Çarlık Rusyası ve İran Şahlığı arasında paylaşılarak İran işgali altında kalan topraklara Güney Azerbaycan; Çarlık Rusya'nın işgali altındaki topraklara da Kuzey Azerbaycan adı verilmiştir.⁴ Güney Azerbaycan yaklaşık olarak 18 bin nüfusu ile 113 bin km²'lik bir alanı kaplarken⁵ Çarlık Rusyası ve sonrasında SSCB'nin dağılması sonrasında 30 Eylül 1991'de bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, 86 bin 600 km²'lik bir alanı kaplamaktadır. Başkenti Bakü olan Azerbaycan'da 2002 verilerine göre, 8.202.500 nüfusun % 51'i kentlerde, % 49'u ise köylerde yaşamaktadır.⁶ Resmi dil olarak Azericenin kullanıldığı ülke, idari açıdan 59 bölge, 11 şehre ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ve DKÖB'den oluşmaktadır.

Azerbaycan'da nüfusun % 82.6'sı, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde de 354 bin olan nüfusun tamamı Azeri Türkü'dür. DKÖB'de ise Ermeni nüfusu çoğunluktadır. Ülkede nüfusun çoğunluğunu oluşturan Azeri

³ Bağımsızlığını kazanan diğer iki Güney Kafkasya Cumhuriyeti Ermenistan ve Gürcistan'dır.

⁴ Çalışmamızın ana konusunu oluşturan Kuzey Azerbaycan bundan sonra Azerbaycan olarak ifade edilecektir.

⁵ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara, 1999, s.11.

⁶ Zakir B. Avşar ve Ferruh Solak, *Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri*, Ankara, 1994, s. 91 ve bkz. "Azerbaycan Ülke Raporu", [http://www.tika.gov.tr/Dosyalar/Azerbaycan.doc/\(11.02.2005\)](http://www.tika.gov.tr/Dosyalar/Azerbaycan.doc/(11.02.2005)).

Türkleri, Lezgiler, Avarlar ve Tatar Türkleri Müslümandırlar. Azeri Türklerinin %75'i Şii, diğer Türk toplulukları ile ülkenin kuzeyindeki Müslümanların tamamı da Sünni öğretiye mensuptur. Ülkede yaşayan Yahudi ve Hıristiyan nüfusta ise son iki yıl içerisinde büyük oranda bir azalma görülmüştür. Bölgede Azeri ve Ermenilerin dışında Talışlar, Lezgiler ve en büyük azınlık olarak da Ruslar yaşamaktadır.⁷

Azerbaycan coğrafyasının hemen hemen yarısı dağlık alanlardan oluşmaktadır. Ülkenin kuzeyinde 4.000 metreyi bulan Büyük Kafkasların doğu kesimi yer almaktadır. Bu dağlar güneydoğuya doğru alçalır ve tepeler platoya dönüşerek Hazar kıyısına kadar uzanır. Ülkenin güney kesiminde ise, Küçük Kafkaslar (Şahdağ 3.305 m) ve yüksek platolar (Karabağ'da 3.593 m) yer almaktadır. Bu dağlık kesimler arasında Kura çöküntü alanı kaplanmaktadır. Bölgede yer şekillerinden dolayı çok çeşitli iklim tipleri görülmektedir.⁸ Azerbaycan doğal kaynaklar bakımından da çok zengin bir ülke olup kurşun, çinko, bakır, demir cevheri, barit, alümit, kobalt, arsenik, mermer, kireç taşı, siyanit, maden ve kaya tuzları çıkarılmaktadır. Azerbaycan sanayisinin temelini de petrol ve doğalgaz oluşturmaktadır.⁹

Azerbaycan coğrafyası, tarihsel süreç içerisinde çeşitli kavimlerin istilasına uğramasına rağmen Azeri kimliğini koruyabilmiştir. Türk ve İslam âleminin ilk cumhuriyeti olan Azerbaycan, Mehmet Emin Resulzade'nin liderliğinde 28 Mayıs 1918'de kurulmuş ancak kısa süren bağımsızlık Sovyet işgaliyle son bulmuştur.¹⁰ Bağımsızlık mücadelesinden vazgeçmeyen Azerbaycan, SSCB'nin dağılmasının ardından 30 Eylül 1991'de tam bağımsızlığını ilan etmiştir. Azerbaycan'ın, bağımsızlığının tanınmasında ve uluslararası sistemde yer edinebilmesinde sahip olduğu petrol kaynaklarının önemli etkisi olmuştur. Bölgenin etnik ve dini mozaïği de işin içine katıldığında dünyanın dikkatini çeken küçük ama önemli bir bölge haline gelmiştir.

⁷ Ayşar, a.g.e., s.89, Paralel bilgiler için, bkz. Saadettin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara, 1999, s.48 ve *Azerbaycan Kültür Dergisi*, 1999, s.7.

⁸ "Azerbaycan", *Büyük Larousse*, İstanbul, C. 12, 1986, s.6178.

⁹ Akif Akkuş, *Türkiye ve Türk Dünyası Coğrafyası*, Konya, 1998, s.90-91.

¹⁰ Bölgenin tarihi için, bkz. <http://www.tusiab.com/azertarih.htm> (21.04.2003) ve bkz. Abdullah Demir, *Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler*, İstanbul, 1998, s.114-115 ile Ekrem Memiş ve Nuri Köstüklü, *Türk Dünyası*, Konya, 2000, s.81.

Bağımsızlık sonrasında Güney Kafkasya'nın tek Müslüman ülkesi olan Azerbaycan, Türkiye ve İran'a komşu olmasını bir avantaj olarak değerlendirmektedir. Müslüman kimliği ile Kafkasya'daki dindış halklar üzerinde etkili olmayı amaçlarken, Türk kimliği ile de hem Türkiye hem de Orta Asya'daki Türkî Cumhuriyetler ile bağlarını canlı tutmaya çalışmaktadır. Azerbaycan, RF'nin yoğun baskıları sonucunda SSCB'nin bir devamı konumunda olan, Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT) 1993 yılında katılmış ve topluluk ülkeleriyle de ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi bağlarını korumaktadır.¹¹

Azerbaycan bağımsızlığının ardından RF ve BDT'na yakın politikalar takip etse de uluslararası sistemde varlığını kabul ettirebilmek ve sürdürebilmek için Batı yanlısı bir tutum takınmıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlık sonrasında şekillenen dış politikası aşağıda irdelenmektedir.

Bağımsız Azerbaycan'da Yaşananlar

SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlık rüzgarından etkilenen Azerbaycan yaklaşık yetmiş yıllık bir süreyi kapsayan esaret 30 Eylül 1991'de sona ermiştir. Bağımsızlığın kazanılmasına rağmen SSCB'nin Kafkasya'yı yönetmede izlediği *böl ve yönet/divide et impera* politikaları çerçevesinde oluşturulmuş yapay sınırlar bölgenin güvenliğini özellikle Azerbaycan'ı derinden etkilemektedir.

SSCB'de değişim rüzgarlarının¹² yaşandığı sırada, SSCB Komünist Partisi, 1989'da Azerbaycan'daki kargaşalıkları önlemek amacıyla Abdurrahman Vezirov'un yerine, Ayaz Muttalibov'u Azerbaycan Komünist Partisi (AKP) liderliğine getirmiştir. Mayıs 1990'da Yüksek Sovyet tarafından Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı onanan Muttalibov'un, halktan kopuk katı politikaları, Azerbaycan Halk Cephesi'nin (AHC) güçlenmesini¹³ ve halkın yeni bir lider arayışını hızlandırmıştır.¹⁴ 6 Mart 1992'de

¹¹ Demir, *Rus Yayılmacılığı*, s.117.

¹² 1985 yılında Gorbaçov'un uygulamaya koyduğu *perestroika* (yeniden yapılanma) ve *glasnost* (açıklık) politikaları sonucunda çok partili seçim düşüncesi ile toplumun demokratikleşmesinin temelleri atılmıştır. İlk defa 1989'da Sovyet parlamentosu için çok partili ve göreceli demokratik bir ortamda seçim gerçekleşmiştir. Demir, *Rus Yayılmacılığı*, s.118.

¹³ Ülke içerisinde AHC'ye muhalif teşkilatların kurulmasında özellikle Ermenistan'ın Azerbaycan'dan haksız toprak istemleri, DKÖB Ermenileri'nin Ermenistan'la birleşme istekleri, Azerbaycan'daki siyasal süreçte katalizör vazifesi görmüşlerdir. Ahat Andican, *Değişim Sürecinde Türk Dünyası*, İstanbul, 1996, s.43.

Muttalibov'un istifaya zorlanmasıyla ülkede Yüksek Sovyet'in yerine 50 üyeli bir Milli Meclis oluşturulmuş ve Başkanlık seçimlerinin yapılması için çalışmalar başlatılmıştır. 7 Haziran 1992'de yapılan Başkanlık seçimlerinde oyların yaklaşık % 64'ünü alan Ebulfeyz Elçibey Cumhurbaşkanlığı görevine getirilmiştir.¹⁵

AHC¹⁶ lideri Elçibey, ülkenin demokratikleşmesi, serbest piyasa ekonomisine geçmesi ve Dağlık Karabağ'da yaşanan sorunlara çözüm üretmesi için hükümetin gerekli çalışmaları başlatmasına liderlik etmiştir.¹⁷ AHC hükümeti ekonomik açıdan çökmüş, temel ihtiyaçları ve petrol stokları tükenmiş bir halde Azerbaycan'ı devraldığı anda öncelikle iç politikada ülkenin toprak bütünlüğünü korumayı ve vatandaşlarının güvenliğini sağlamayı amaçlarken, demokratik toplumun yasal temellerini atabilmek için yeni bir anayasanın gerekli olduğunu vurgulamıştır.¹⁸ Elçibey, bir yandan iç politikada düzeni sağlamaya çalışırken bir yandan da Ermenilerin yarattığı kargaşaya bir çözüm bulma arayışı içerisine girmiş ve kaybedilen toprakları geri almak için düzenli bir ordu kurma girişimlerini başlatmıştı. Ancak, Elçibey'in tüm çabalarına rağmen, ülkede yeterli demokratik tecrübeye sahip olmayan çok sayıda siyasi parti ve grupların ortaya çıkması ülkenin zaten sorunlu istikrarını olumlu yönde etkilemiştir.¹⁹ Dolayısıyla, ülkenin uzun yıllara dayanan totaliter yapısı, demokratik ve liberal oluşumlara uyum sağlamayı engelleyen bir işlev gördü.

Elçibey, RF ve İran'la *mesafeli* Türkiye ile *yakın* bir politika çerçevesinde Türkiye ile siyasi ekonomik ve kültürel açıdan çok sayıda anlaşma imzalamıştır.²⁰ Ancak, Türk halkı ile manevi bir bütünlüğü arzu

¹⁴ a.g.y, s.43.

¹⁵ Demir, *Rus Yayılmacılığı*, s.116.

¹⁶ Elçibey liderliğindeki AHC, komünistler, sosyal demokratlar ve radikal milliyetçilerden oluşan geniş bir kitleyi barındırmasına rağmen temel ideolojik eksenini milliyetçilik oluşturmaktaydı. Gabil Hüseyinli, "Azerbaycan'da Siyasal Partiler ve Siyasal İlişkiler", (terc.) Araz Aslanlı, *Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel Sayısı, C.7, S.1, İlkbahar-2001*, s.163.

¹⁷ Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri*, s. 67.

¹⁸ Nazim Cafersoy, "Azerbaycan'da Bağımsızlığın Diğer Adı", *Stratejik Analiz*, 2000, s.9.

¹⁹ 16 Temmuz 1989'da kurulan Azerbaycan Halk Cephesi Hükümeti'nin (AHC) çıkarmış olduğu Yeni Siyasal Partiler ve Kitle İletişim Yasaları çerçevesinde 1992-1993 yılları arasında 24 siyasi parti kurulmuştur. Bugün ülkede yasal olarak kurulan siyasi partilerin sayısı 32'ye yükselmiştir. Hüseyinli, "Azerbaycan'da Siyasal Partiler", s.170.

²⁰ <http://www.mfa.gov.tr> (22.08.2003.)

eden Elçibey, Ermenilerle mücadelelerinde Türkiye'nin sınırlı yardımını eleştirmekten de geri durmamıştır. Bunun üzerine dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal Azerbaycan'ı ziyaret etmiş ve ilişkileri canlı tutmaya çalışmıştır.²¹

Azerbaycan'ın RF ile *mesafeli* politikası RF'yi Dağlık Karabağ sorusunda Ermenileri ve ülke içerisinde de muhalif hareketlere destek vermeye yönlendirmiştir. Dağlık Karabağ sorununun giderek büyümesiyle, RF tarafından desteklenen muhalif hareketler, halkı hükümete karşı kıskırtmaya ve istifası istenen Elçibey'in yerine Haydar Aliyev'i kurtarıcı olarak telaffuz etmeye başlamıştır. Muhalif çalışmalar sonucunda 1993'ün Ağustos ayında yapılan referandumda % 97,5 oyla halkın güvenini kaybeden Elçibey'in bir yıllık yönetimi sona ermiş ve Milli Meclis kararıyla 3 Ekim 1993'te yapılan seçimlerde Haydar Aliyev % 98,8 oy alarak cumhurbaşkanı seçilmiştir.²²

Aliyev'in²³ başa geçmesi ve Suret Hüseyinov'un²⁴ Başbakanlığa getirilmesiyle Azerbaycan, hem iç hem dış politikada bir duraklama dönemine geçti. Tam bir kaos ortamına sürüklenen ülkede istikrarı sağlamaya çalışan Aliyev -Türkiye'nin desteği ile başa geçmesine rağmen- Elçibey döneminde Türkiye ile yapılan antlaşmaları durdurdu. Temmuz 1993'te İran'ın en yakın dost ülke olduğunu açıklayan Aliyev, Türkiye ile ilişkilerine mesafe koydu ve Ermenistan'la 1994 yılında ateşkes antlaşması yaparak,²⁵ Milli Meclis Başkanı sıfatıyla DKÖB Ermenileri'yle görüşmeleri başlatı. DKÖB'sin bağımsız olarak tanınması anlamına gelen bu görüşmelerde, RF faktörü de etkili olmuştur.²⁶ Kafkasya'nın RF için hayati önem taşıdığını ifade eden RF Dışişleri Bakanı Kozirev ve yardımcısı B. Kolokolov, bunu dikkate almayan cumhuriyetlerin çeşitli problemlerle karşılaşacağı tehdidinde bulunmuşlardır. Bu *tehdidi* dikkate alan eski politbüro üyesi Aliyev, Azerbaycan adına 24 Eylül 1993'te BDT tüzüğünü imzalamıştır. Azerbaycan'ın BDT'ne üye olması ile iki

²¹ Sami Kohen, "Özal'ın Gezisi Amacına Ulaştı", *Milliyet*, 17 Nisan 1993.

²² Cavid Abdullayev, "Azerbaycan'da Anayasallaşma Süreci ve Benimsenen Sistemin Niteliği", *Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel Sayısı*, C.7, S.1, İlkbahar 2001, s.113.

²³ Azerbaycan'da KGB Başkanlığı yapan Aliyev, 1969-1982 yılları arasında AKP Birinci Sekreterliği görevinde bulunmuş ve 1988'e kadar Moskova'da Politbüro üyeliği yapmıştır. Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri*, s.36.

²⁴ Ruslara yakınlığı ile tanınan Suret Hüseyinov halkı Elçibey'e karşı kıskırtmada etkili isimlerden biri olmuştur. Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri*, s.56.

²⁵ Cavid Abdullayev, "Azerbaycan'da Anayasallaşma", s.114.

²⁶ Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri*, s.57.

ülke arasındaki gerginliğin azalması beklenirken, RF'nin Dağlık Karabağ sorununda sergilediği tavır,²⁷ Azerbaycan'ın petrolünü Batı yanlısı Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı projesiyle uluslararası pazarlara ulaştırma girişimi ve Çeçenistan'da yaşanan savaş sırasında RF'nin Azerbaycan'la ortak sınırlarını kapatması ilişkilerin daha da gerilmesine neden olmuştur.²⁸ Tehditleri arttıran dönemin RF Devlet Başkanı B.Yeltsin'in DKÖB Özel Temsilcisi Vladimir Kozimirov, Bakü'de düzenlemiş olduğu basın toplantısında, RF'nin Azerbaycan'a girmesini ABD'nin bile engelleyemeyeceğini söyleyerek²⁹ bölge üzerindeki Rus nüfuzunu canlı tutmaya çalışmıştır.

Ülkede istikrarı sağlamaya çalışan Aliyev, Ocak 1995'te yeni bir Anayasa için çalışmaları hızlandırmıştır. Anayasa taslağının hazırlanmasında, Aliyev'in başkanlığında 35 kişilik bir kadronun yer alması muhaliflerin eleştirilerine maruz kalmış ve "iktidar anayasası" olarak nitelendirilmiştir. Yeni Anayasa, 12 Kasım 1995'te büyük bir çoğunlukla kabul edilirken dengenin tam olarak kurulmadığı bir ortamda şekillendiği için ne kadar verimli olacağı tartışmalı kalmıştır.³⁰ Anayasanın kabul edildiği sırada yapılan Milli Meclis seçimleri Aliyev'in galibiyeti ile sonuçlanmıştır.³¹ Bu başarıda muhalifleri saf dışı bırakma politikaları³² ve basın özgürlüğünün sınırlandırılması etkili olmuşsa da totaliter toplum yapısından demokrasiye geçişin tam olarak sağlanamadığının bir göstergesi olduğuna şüphe yoktur.

²⁷ Dağlık Karabağ çatışmasında sürekli Ermenileri destekleyen RF, Aralık 1996 Lizbon'da yapılan AGİT toplantısında ülkelerin toprak bütünlüğünün korunması ilkesinin self-determinasyon ilkesine göre öncelik tanıdığını belirterek Azerbaycan'ı destekler bir tutum içerisine girmiştir. Kamer Kasım, "Azerbaycan'ın Dış Politikası", Emine Gürsoy ve Naskali, Erdal Şahin, (der.), *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Haarlem, Hollanda, 2002, s.438.

²⁸ Eyüp Zengin ve Rövşen İbrahimov, "Putin'in Azerbaycan Ziyareti ve Azerbaycan Rusya İlişkileri", Emine Gürsoy ve Naskali, Erdal Şahin, (der.), *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Haarlem, Hollanda, 2002, s.202.

²⁹ Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri*, s.57.

³⁰ Abdullayev, "Azerbaycan'da Anayasallaşma", s.116.

³¹ Aliyev döneminde gerçekleştirilen devlet başkanlığı, parlamento ve belediye seçimlerinin hepsinin sahte olduğu, halkın iradesine saygı gösterilmediği şeklinde söylemlere sıkça rastlanılmaktadır. Daha fazla bilgi için, bkz. Hüseyinli, "Azerbaycan'da Siyasi Partiler", s.173.

³² Aliyev'in gelişi ile çok partili siyasal sistemin gelişmesinde duraklama yaşandı. Yeni partilerin kurulması engellenmemesine rağmen muhalefet partilerinin siyasal faaliyetleri için çeşitli engeller çıkartıldı. İktidar partisi olan Yeni Azerbaycan Partisi (YAP) ancak kendi politikasını destekleyecek küçük partilerin kurulmasına destek verdi. *a.g.m.*, s.173.

Azerbaycan'da yapılan seçimlerden sonra dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ülkeyi ziyaret etmiş, ikili ilişkilerin geliştirilmesi ve Dağlık Karabağ sorunu üzerine bir konuşma yaparak barışın sağlanması için tarafları uzlaşmaya davet etmiştir.³³ Bir yıl sonra yapılan dönemin Başbakanı Mesut Yılmaz ile Aliyev görüşmeleri Türkiye'nin Ermenistan'la olan ilişkilerinden dolayı biraz daha mesafeli geçmiştir.³⁴

Aliyev'in 1997 yılındaki Moskova ziyaretinde, iki devlet arasındaki işbirliğini canlı tutmak amacıyla Dostluk ve İşbirliği Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya rağmen RF'nin Ermenistan'a karşılıksız silah yardımıyla bulunması Azerbaycan'ın³⁵ ABD'ye daha da yakınlaşmasına, Türkiye ile olan ilişkilerini de geliştirmesine ivme kazandırmıştır. Aliyev, 1997 yılında Türkiye'ye iade-i ziyarette bulunarak ekonomik yardım talebini iletmıştır. Aliyev, RF'nin Ermenistan'a silah satışından duyduğu endişeleri dile getirdiği³⁶ bu ziyaretinde işbirliğine yönelik antlaşmalara imza atmıştır. Bu antlaşmalar içerisinde en önemlisi olan Stratejik Ortaklık Deklarasyonunda; Dağlık Karabağ sorununda Ermenistan'ın kınanması, Türkiye'nin Ermenistan'la ticari ilişkilerinin durdurulması ve Azerbaycan petrolünün Türkiye üzerinden pazarlanması gibi konular yer almaktadır.³⁷ Dolayısıyla, Azerbaycan RF'nin Ermenistan'a yönelik tutumuna karşılık güvenli bir müttefik arayışında tarihsel bağlarının güçlü olduğu Türkiye'ye yöneldiğini göstermiştir.

Azerbaycan'da Ekim 1998'de içeride ve dışarıda büyük bir ilgiyle izlenen Başkanlık seçimlerinde, Aliyev muhalefete karşı tutumunu göreceli olarak yumuşatmış ve basına uygulanan sansürü kaldırmıştı. Tüm çalışmalara rağmen tam demokrasinin sağlanamadığı bir ortamda seçimlerin yapılması muhalefet tarafından eleştirilerek pek çok parti de seçimlere girmeyi reddetmiştir.³⁸ Seçimlerin demokratikleştirilmesi çalışmaları sonucu değiştirmemiş ve 11 Ekim 1998'de yapılan seçimlerde ilk turda çoğunluğu alan Aliyev yeniden ülke yönetiminde söz sahibi olmuştur.

³³ *Milliyet*, 8 Aralık 1995.

³⁴ Türkiye ile Ermenistan arasındaki Alican sınır kapısının açılmasının gündeme gelmesi Azerbaycan'ı tedirgin etmiştir. Bkz. *Yeniüzyıl*, 16 Nisan 1996 ve *Hürriyet*, 15 Nisan 1996.

³⁵ Zengin, "Putin'in Azerbaycan Ziyareti", s.202.

³⁶ *Dış Basın ve Türkiye Bülteni*, 7 Mayıs 1997 ve BBC, "Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev'in Ankara Temaslarının Başlıca Konusu Rusya'nın Ermenistan'a Silah Satışı İdi", Ankara, 6 Mayıs 1997.

³⁷ *Dış Basın ve Türkiye Bülteni*, 8 Mayıs 1997.

³⁸ *Yeniüzyıl*, 5 Eylül 1998.

Azerbaycan 1998 seçimlerinden sonra dış politikasına yeni bir çerçeve kazandırmaya doğrultusunda ABD eksenine doğru bir kayma yaşamıştır. Bu politikanın şekillenmesinde, Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı projesi ile Azerbaycan petrolünü uluslararası pazarlara taşınmasının ABD tarafından desteklenmesi de etkili olmuştur.³⁹ Ayrıca Aliyev'in dönemin NATO Genel Sekreteri Javier Solana ile görüşmelerde bulunması ve Azerbaycan'ın askeri bir korumaya ihtiyacı olduğunu ifade etmesi, Azerbaycan'ın Batıya doğru yaklaşmasını hızlandırmıştır. Bu bağlamda Azerbaycan, Dağlık Karabağ sorununun çözümünde de Batının desteğini AGİT'in 1996'da Lizbon toplantısında çözümün Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunması çerçevesinde olacağını kabul eden bir karar yayınlamasıyla görmüştür. Ancak ilgili soruna çözüm bulmak amacıyla toplanan AGİT Minks Grubu'nun ortaya koyduğu önerilerin Azerbaycan ve Ermenistan'ı tatmin etmemesi üzerine 1999 yılından itibaren dönemin ABD Başkanı Clinton yönetiminin girişimi ile her iki devlet arasında görüşmeler yeniden başlatılmıştır. Nisan 2001'de Florida'da ABD Başkanı Bush ile Azerbaycan ve Ermenistan Başkanları bir araya gelmelerine rağmen Dağlık Karabağ sorununun çözümüne yönelik somut bir adım atamamışlardır.⁴⁰ Bu bağlamda Türkiye'nin, Azerbaycan'ın bağımsızlığını koruması için gereken her türlü desteği sağlaması Türk Dünyasının geleceğini de doğrudan etkilemektedir.⁴¹ Dolayısıyla, gerek bölge devletlerinin gerekse uluslararası aktörlerin dikkatini çeken bu sorun, tarihsel kökeninden bu güne gelinen süreç çerçevesinde aşağıda analiz edilmeye çalışılacaktır.

Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi (DKÖB)

Azerbaycan içerisinde yer alan DKÖB, Kür ve Aras ırmakları ile Ermenistan içerisindeki Gökçe gölü arasında bulunan dağlık bölgenin adıdır.⁴² Çok eski bir yerleşim birimi olan bölge, kuzeyden güneye 12 km, doğudan batıya 35-60 km uzunlukta dağ ve ovalardan oluşmaktadır.⁴³ Bölgenin doğusunda Berde, Mirbeşir, Ağdam, Ağcabedi ve Fu-

³⁹ 29 Ekim 1998'de Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan, Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı projesine destek veren Ankara Deklarasyonunun imzalanma sürecinde Clinton yönetiminin büyük etkisi olmuştur. Kasım, "Azerbaycan'ın Dış Politikası", s.440.

⁴⁰ Kasım, "Azerbaycan'ın Dış Politikası", s.445.

⁴¹ Andican, *Değişim Sürecinde*, s.276.

⁴² Araz Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", *Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel*, İlkbahar 2001, C.7, S.1, s.393.

⁴³ Cemalettin Taşkiran, "Karabağ'da Son Durum", *Yeni Türkiye Türk Dünyası II*. Temmuz-Ağustos 1997, S.16, s.1192.

zuli, güneyinde Cebrail ve Gubadlı, batısında Laçın ve Kelceber, kuzeyinde Şaumyan, Mardakert, Martuni ve Hadrut yer almaktadır. Güney Kafkasların doğu kesiminin bütün arazi özelliklerini taşıyan Karabağ, volkanik bir yayla görünümündedir. Yumuşak bir iklime ve buna bağlı olarak verimli topraklara sahip olan bölge, Kafkasya'nın temel gıda maddelerinin büyük bir çoğunluğunu karşılamaktadır.⁴⁴ Coğrafi konumundan da anlaşıldığı gibi DKÖB, Azerbaycan'ın diğer bölgelerinin yanında Ermenistan ve İran'ı da kontrol altında tutabilecek elverişli bir konuma sahiptir.⁴⁵

DKÖB'nin tarihsel geçmişini incelemeyen önce Karabağ ile DKÖB'nin birbirine karıştırılmaması için kısa bir bilgi vermek gerekmektedir. Bugün, DKÖB ya da Rusça Nagornıy Karabağ adlarıyla bilinen bölge, 18.000 km²'lik yüzölçümüne sahip olan Karabağ'ın yalnızca 4.392 km²'lik bir alanını kapsamaktadır.⁴⁶ Karabağ'ın, 1826'da Rus işgaline girmesiyle bölgenin etnik yapısında yaşanan değişimler, dünya gündemini fazlasıyla meşgul eden DKÖB sorununun temellerini oluşturmuştur. Azerbaycan'ın bağımsızlığının ardından bir iç sorun olarak ortaya çıkan Dağlık Karabağ, Ermenilerin başlattığı savaş ve bölgesel güçlerin de müdahaleleri ile uluslararası boyut kazanmıştır.

Dağlık Karabağ sorununun dünya gündemine girmesinde bölgenin petrol kaynaklarına sahip olmasının ve bağımsızlıklarını yeni kazanan cumhuriyetlerin istikrarsızlık içerisinde bulunmasının önemli bir payı vardır. Bu durum bir yandan, Türkiye, İran ve RF'nin bölgedeki rekabetini körüklerken, diğer yandan da ABD ve Avrupa ülkeleri gibi büyük güçlerin ekonomik çıkarlarını yeniden gözden geçirmelerine neden olmuştur.

DKÖB Sorununun Arkaplanı

Dağlık Karabağ sorununun arkaplanında RF'nin Kafkasya genelinde Çarlık Rusyası'ndan beri uyguladığı *böl ve yönet/divide et impera* politikasının oluşturduğu yapay sınırlar ve bu sınırların içini doldurmaya çalıştığı politikalar yatmaktadır. Bu politikalar doğrultusunda Çarlık

⁴⁴ Zeynel Abidin Makas, "Azerbaycan'ın Tarihi ve Kültürel Coğrafyası", *KÖK*, 1990, s.7-10.

⁴⁵ Taşkiran, "Karabağ'da", s.1192.

⁴⁶ Karabağ; Ağdam, Tertter, Yevlah, Füzuli, Beylegan, Kubatlı, Cebrail, Mingeçevir, Ağcabedi, Hocavend, Şuşa, Hankendi, Laçın, Kelceber, Hanlar, Gorus, Akdere, Berde, Zengezur ve Hadrut rayonlarından oluşmaktadır. Dağlık Karabağ ise Hankendi merkez olmak üzere, Şuşa, Akdere, Hadrut, Hocavend, Askeran rayonlarını kapsamaktadır. Aslanlı, "Tarihten Günümüze", s.394.

Rusyası idaresi döneminde 1825-1826 yılları arasında 18.000, 1828'de 50.000 ve 1829'da da Osmanlı-Rus Edirne Antlaşması ile yaklaşık 84.000 Ermeni, DKÖB topraklarına yerleştirilmiştir. Rusların yardımıyla⁴⁷ 1850'li yıllara kadar bölge nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Azeri Türkleri sindirilmeye hatta azınlık konumuna düşürülmeye çalışılmıştır.⁴⁸

Çarlık Rusyası'nın uyguladığı zorunlu iskan politikaları sonucunda Ermenilerin, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında Büyük Ermenistan ideali ile Doğu Anadolu ve Kafkasya'da hızla örgütlenmeye başlaması Ermeni-Azeri toplumları arasındaki etnik çatışmaların kökenini oluşturmuştur. Çarlık Rusyası döneminde 1906-1918 yıllarına kadar bu çatışmaları devam ettiren Ermeniler, Türkiye'ye ait olan topraklardan yavaş yavaş Rus Kafkasyası'na doğru kaymışlardır.⁴⁹ Kafkas topraklarına doğru yönelen Ermenilerin var olma mücadelesi günümüze kadar süren Dağlık Karabağ sorununun temelini oluşturmuştur.

1917 Ekim Devrimi'nden sonra Bolşeviklerden destek alan Ermeniler, saldırılarına devam etmişlerse de DKÖB'nin Azerbaycan sınırları içerisinde yer almasına engel olamamışlardır. Azerbaycan, 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ve DKÖB'nin kendi sınırları içerisinde olduğunu, 12 Ocak 1920'de Paris Barış Konferansı gibi uluslararası bir platformda resmen kabul ettirmiştir.⁵⁰ Böylece, DKÖB'nin Azerbaycan'a ait olduğu uluslararası alanda da kabul görmüştür.

Bağımsız Azerbaycan'ın bir parçası olan DKÖB'nin konumu, 1920'de Azerbaycan'ın Kızıl Ordu tarafından işgali ile yeni bir boyut kazanmıştır.⁵¹ 28 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan'da Sovyet yönetiminin ilan edilmesi ile cesaretlenen Ermeniler, DKÖB'ye ilişkin taleplerini daha yüksek sesle ifade etmeye başlamışlardır. Bu taleplere rağmen SSCB, Ermenistan'ın kendisiyle birleşme isteği karşısında biraz gevşek davranışta da yapılan toplantılar sonucunda "Müslümanlar ve Ermeniler arasında

⁴⁷ 1967 yılında, Erivan'da basılan "18. yüzyılda Ermeni-Rus İlişkileri" adlı yayında bölgede bir Ermeni Devletinin kurulmasını çok önceden planlandığı ortaya çıkmıştır. Aslanlı, "Tarihten Günümüze", s.394.

⁴⁸ 1832'de Çarlık Rusyası'nın resmi kayıtlarında Karabağ nüfusunun % 64.8'i Azeri, % 34.8'i Ermeni olarak görülmektedir. Aslanlı, "Tarihten Günümüze", s.394.

⁴⁹ Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu, Şirin Tekeli*, (terc.), İstanbul, 1995, s.440.

⁵⁰ Aslanlı, "Tarihten Günümüze", s.396.

⁵¹ Sergiu Celac, "The Nagorno-Karabakh Question: An Update", *The Future of the Caucasus after the Second Chechen War, CEPS Working Document*, No.148, Papers from a Brainstorming Conference Held at CEPS 27-28 January 2000, Michael Emerson and Nathalie Tocci, (ed.) July, 2000.

milli sulhun gerekliliği, Yukarı ve Aşağı Karabağ'ın iktisadi ilişkisinin gerekliliğine, Azerbaycan'la olan daimi bağlantısı gibi hususlardan hareketle Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içinde kalmasına, bölge dahilinde bulunan Şuşa şehrinin idari merkez olmak üzere bölgeye geniş bir özerklik verilmesine" karar vermiştir.⁵² SSCB'nin bu kararına rağmen Ermenistan Dağlık Karabağ üzerindeki iddialarından vazgeçmemiştir.

Dağlık Karabağ sorunu, SSCB'de her iktidar değişikliğinde yeniden gündeme getirilmiştir. Ermeni ulusal kimliğinin bir göstergesi haline getirilen bu soruna yönelik 1963-1965 Kruşçev döneminde, Dağlık Karabağ'ın Ermeni yöneticileri tarafından Azerbaycan'ın kınanması ve Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması için dilekçeler verilmiştir. Bu talepler 1966'da Erivan tarafından da dile getirilmiş ancak olumlu bir sonuç alınamamıştır.⁵³

Ermenilerin sonuçsuz kalan istekleri 1985 yılında iktidara gelen Gorbaçov'un uygulamaya geçirdiği *perestroyka* ve *glasnost* politikalarıyla yeniden gündeme gelmiş ve bu durumdan cesaret alan Ermeni lobisi tekrar çalışmalarına hız vermiştir.⁵⁴ Bu çalışmalar sonucunda, DKÖB Sovyeti 12 Temmuz 1988'de Azerbaycan'dan ayrılma kararı almıştır. Bu kararın Azerbaycan Yüksek Sovyeti Başkanlık Divanı tarafından geçersiz kabul edilmesi Ermeniler tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu tepkilere bir açıklama getiren Gorbaçov, sorunun Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne dokunulmadan çözüleceğini ifade etmiştir.⁵⁵ Böylece bir kez daha Ermenilerin emellerine ulaşmaları engellenmiştir.

SSCB'nin dağılma sürecine girmesiyle birer birer bağımsızlıklarına ilan eden uluslar Ermenileri yeniden harekete geçirmiştir. 30 Ağustos 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesinin ardından DKÖB Ermenileri de "Artsak Ermeni Cumhuriyeti"ni ilan etmişlerdir. 1991 yılında Ermenistan'ın bağımsızlığının ardından kurulan Artsak Ermeni Cumhuriyeti Ermenistan tarafından hukuken tanınmasa da, Azerbaycan

⁵² Aslanlı, "Tarihten Günümüze", s.398.

⁵³ Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.441.

⁵⁴ "Ermenistan Bilimler Akademisi, 1987 Ağustos'unda Gorbaçov'a yüz binlerce kişinin imzasını taşıyan ve Karabağ ile Nahçıvan'ın -1979 sayımına göre bu bölgede 229.700 Azeri'ye karşılık, 3.400 Ermeni yaşamaktadır. 1914'te bu sayılar sırasıyla 81.300 ve 53.700 dür- Ermenistan'a bağlanmasını isteyen bir çağrıda bulunmuştur. Bu isteklerin artmasında aydınlardan iktisatçı Abel Aganbegyan ve eski Bolşevik militan Anastas Mikoyan'ın oğlu Sergey Mikoyan'un destek vermesi etkili olmuştur." Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.442.

⁵⁵ Aslanlı, "Tarihten Günümüze", s.400.

Anayasasına aykırı olan bu durum karşısında çatışmalar daha da hızlanmıştır.⁵⁶ Ermenistan kızışan bu çatışmalar karşısında, Dağlık Karabağ'da yaşanan çatışmaların Azerbaycan'ın bir iç sorunu olduğunu ve desteklemediğini açıklamıştır.⁵⁷ Ermenistan'ın kabul etmemesine rağmen DKÖB Ermenilerinin böyle bir destek olmadan Azerbaycan topraklarını işgal etmelerinin mümkün olmadığı uluslararası gözlemciler tarafından da belirtilmiştir.

Dağlık Karabağ sorununda 1980'lerin sonuna doğru başlayan küçük çaplı çatışmalar, 1990'ların başında tam anlamıyla bir savaşa dönüşmüştür. SSCB topraklarında ilk etnik-siyasi çatışma olarak bilinen Dağlık Karabağ savaşı yaklaşık altı yıl süren çatışmaların ardından bir barış sürecine girmiştir.⁵⁸ Dağlık Karabağ savaşının tarihsel kökeni incelendiğinde savaşın temel nedeninin sosyal ve ekonomik sorunlardan daha çok Ermeni milliyetçiliğinden beslendiği ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda Ermenistan kamuoyunda ve Ermeni Diasporasında oldukça yaygın olan "kaybedilmiş topraklar" ideolojisi çatışmanın temel nedenini oluşturmaktadır.⁵⁹ "Tarihi Adalet" olarak nitelenen ve Furman, Asenius ve Hans Kohn tarafından ifade edilen "her ulus tarihte kendi genişlemesinin en fazla olduğu zamanki sınırları geri ister. Bu sınırlar da yüzyılların oluşturduğu etnik ve tarihi gelişimi göz ardı eder" yaklaşımına göre, Ermeni talepleri tarihsel önceliğe dayanmaktadır.⁶⁰ Dolayısıyla bu çatışmada, Sovyet hükümetine karşı ulusların birleşmesini önlemek amacıyla oluşturulan yapay sınırların önemli bir payı olmuştur. Bu yapay sınırlarla oluşturulan, Azeri nüfusu ve özel otonom bölge statüsüyle Azerbaycan'ın yönetimi altında olan Dağlık Karabağ, her iki halk içinde önemli tarihi ve kültürel değerleri taşımaktadır. Hatta pek çok gözlemciye göre sosyo-ekonomik sorunlar ve dini farklılıklar ikinci planda kalmakta, tarihi ve kültürel değerler çatışmanın temel nedenleri arasında yer almaktadır.⁶¹

⁵⁶ Cenk Başlamış, "Kafkasya Patlamaya Hazır Bomba", *Milliyet*, 4 Eylül 1991.

⁵⁷ Kamer Kasım, "Ermenistan'ın Dış Politikası: Ter-Petrosyan ve Koçaryan Dönemlerinin Parametreleri", *Stratejik Analiz*, C.3, S.27, Temmuz 2002, s.45.

⁵⁸ Emre Bayır, Araz Arslanlı, "Tehdit Merkezli Bir Dış Politika: İran'ın Azerbaycan Politikası", *Stratejik Analiz*, C.2, S.18, Ekim 2001, s.48.

⁵⁹ Filiz Cicioğlu, "Azerbaycan-Ermenistan Çatışması: Kafkasya'da Bitmeyen Mücadele", *Dünya Çatışma Bölgeleri*, Kemal İnat, Burhanettin Duran ve Muhittin Ataman, (der.), Ankara, 2004, s.271.

⁶⁰ Erjan Kurbanov, "Azerbaycan'ın Güvenlik Kaygıları: Dağlık Karabağ Üzerinde Ermenistan'la Çatışma ve Diğer Ülke İçi Anlaşmazlıklar", *Avrasya Etüdüleri*, C.3, S.4, Kış 1996/97, s.3.

⁶¹ a.g.m., s.4.

Uluslararası hukuk açısından Dağlık Karabağ çatışması incelendiğinde, Ermenistan'ın tarihi argümanları kullanarak toprak talebinde bulunması kabul edilmemekte ve Azerbaycan'ın tutumu desteklenmektedir. Ermenilerin *self-determinasyon*⁶² ilkesi çerçevesinde hareket ettikleri gerekçeleri de uluslararası hukuk tarafından kabul görmemektedir.

Ermenistan bu süreç içerisinde Türkiye ile ilişkilerini gerginleştirmeyen bir politika takip etmiş hatta Türkiye'nin Dağlık Karabağ sorusunda çözüm süreci içerisinde yer almasını istemiş ve arabuluculuk yapmasını teklif etmiştir. Türkiye bazı kesimlerce Azerbaycan yanlısı olarak ifade edilse de dış politikasındaki kararsızlığı aşarak tarafsız kalmaya çalışmış ve arabuluculuk girişimlerinde bulunmuştur.⁶³

Dağlık Karabağ sorununun AGİT toplantılarına taşınmasıyla konu uluslararası bir boyut kazanmıştır.⁶⁴ RF, Kazakistan ve İran'ın yanı sıra ABD ve Fransa'nın arabuluculuk yapması sonucunda, Nisan 1994'te ateşkes antlaşması imzalanmıştır. Birçok ihlale rağmen yürürlükte olan ateşkes antlaşmasından sonra BDT ve AGİT zirve toplantılarında çözüme yönelik çabalar dile getirilmiştir. Arabulucuların desteğiyle yoğunlaşan baskılar, iç politik hesaplar ve ekonomik çıkarlar doğrultusunda bir araya gelen liderler soruna daha ılımlı yaklaşılmaya başlamışlardır.⁶⁵

Uluslararası arabulucuların desteğiyle ılımlı bir tavır alan Ermenistan'ın ilk devlet başkanı Levon Ter-Petrosyan, politik yaşamında DKÖB'yi Ermenistan'a bağlamak isteyen bir kimlikle tanınmasına rağmen izlemiş olduğu siyaset, Diasporadaki Ermenileri memnun etmemiştir. Dolayısıyla Dağlık Karabağ sorusunda barış sürecinin hızlanması ve AGİT Minsk Grubu⁶⁶ tarafından Aralık 1996'da düzenlenen Lizbon

⁶² Self-determinasyon, uluslararası hukukta yabancı güçlerin saldırısına maruz kalan ve bir başka devletin egemenliği altında olan devletlerin bağımsızlığını kazanması hakkını tanıır. Hurst Hannum'a göre, "1960'dan bu yana BM ve devletlerin uygulaması gösteriyor ki uluslararası toplum sadece çok sınırlı biçimde; 1- eski bir sömürgeci güçten özgürlüğünü kazanma hakkı olarak tanımlanan dış self-determinasyon; 2- devletin bütün nüfusunun dış müdahaleler veya etkiden kurtulması olarak tanımlanan iç self-determinasyon hakkını tanımaktadır." Aktaran Mim Kemal Öke, *Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu*, İstanbul, 1996, s.194.

⁶³ Ian O. Lesser, Graham E. Fuller, *Balkanlar'dan Batı Çin'e Türkiye'nin Yeni Jeopolitik Konumu*, Meral Gönenc, (terc.), İstanbul, 2002, s.100.

⁶⁴ Celac, "The Nagorno-Karabakh", s.3.

⁶⁵ Aslanlı, "Tarihten Günümüze", s.430.

⁶⁶ Konferansın üyeleri; Azerbaycan, Ermenistan, Beyaz Rusya, RF, Çek Cumhuriyeti, Fransa, Almanya, İtalya, İsveç, Türkiye ve ABD'dir.

Zirvesinin⁶⁷ Azerbaycan lehine karar alması, Diasporanın protesto götserilerini hızlandırmıştır. Bu gelişmeler Ter-Petrosyan'ın başarısızlığı olarak yorumlanarak 1998'deki istifasına neden olmuştur.⁶⁸

Ter-Petrosyan döneminde, Dağlık Karabağ sorununun çözümü için atılan önemli adımlar çerçevesinde AGİT'in 1996'da düzenlediği Lizbon Zirvesi'nde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü öngören bazı ilkeler kabul edilmiştir. Zirvenin devamında Minsk Grubu Eş Başkanları, barış için Ermeni Kuvvetlerinin, DKÖB ve onu çevreleyen Azerbaycan topraklarından çekilmelerini ve tüm mültecilerin evlerine dönmelerini içeren bir çağrı yapmışlardır. Ayrıca BM'de çatışmaların bir an önce durdurulmasını ve askeri kuvvetlerin bir an önce bölgeden çekilmesini istemiştir.⁶⁹

AGİT Minsk Grubu 1997 yılında Azerbaycan, Ermenistan ve DKÖB liderlerini bir araya getirerek bir öneri sunmuştur. Bu öneriye göre, DKÖB'ye özerklik tanınacak ve Ermeniler, Şuşa ve Laçın Koridoru olmak üzere işgal ettikleri Azeri topraklardan çekilerek bu topraklar AGİT'in denetimine verilecektir.⁷⁰ Ancak bu önerinin de sorunun çözülmesinde yetersiz kalması Ter-Petrosyan'ın sonunu hazırlayan süreçte çözüme yönelik diplomatik girişimleri başarısız kılmıştır.

Ermenistan'da Robert Koçaryan'ın iktidara gelişi ile Diaspora Ermenileri, Ermenistan dış politikası üzerindeki etkilerini daha da arttırmışlardır. Koçaryan, iktidarının ilk yıllarında Dağlık Karabağ sorununda Azerbaycan Devlet Başkanı Aliyev'in muhatabının DKÖB yönetimi olduğunu söyleyerek sorunun çözümüne yönelik görüşmelerden kaçınmıştır.⁷¹ Ermenistan diplomatik bir şekilde DKÖB için bağımsızlıktan başka bir statünün kabul edilemeyeceği vurgulamıştır. DKÖB yönetimi ise 1 Eylül

⁶⁷ Lizbon Zirvesi deklarasyonunda AGİT Minsk Grubu başkanları tarafından Karabağ sorununun çözümü için üç ilke önerilmiştir. Bunlar: 1. Ermenistan ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü korunacak, 2. Dağlık Karabağ'ın yasal statüsü, Azerbaycan içerisinde Karabağ'a çok büyük bir özerklik veren self-determinasyonla belirlenecek, 3. Dağlık Karabağ'ın güvenliği garanti edilecek. Celac, "The Nagorno-Karabakh", s.4.

⁶⁸ Kasım, "Ermenistan'ın Dış Politikası", s.46.

⁶⁹ Minsk Grubu Eş Başkanları 882 (1993), 853 (1993) ve 874 (1993) sayılı BM kararlarının uygulanmasını istemiştir. <http://www.mfa.gov.tr>. (22.10.2003).

⁷⁰ Gareth M. Winrow, "Orta Asya ve Transkafkasya Politikası", *Türkiye'nin Yeni Dünyası* (Türk Dış Politikasının Değişen Dinamikleri) Alan Makovsky-Sabri Sayarı, (der.), Hür Güldü, (terc.), İstanbul, Şubat 2002, s.164.

⁷¹ Nazim Cafersoy, "Dağlık Karabağ 'Cumhurbaşkanı'na Saldırının Değerlendirilmesi", *Stratejik Analiz*, C.1, S.1, Mayıs 2000, s.19.

1997'de Dağlık Karabağ Cumhuriyeti Devlet Başkanlığı'na seçilen Arkadi Gukasyon aracılığı ile görüşmelerin AGİT şemsiyesi altında sürdürüleceğini, Azerbaycan'la doğrudan görüşmelerin başlatılacağını ve DKÖB ve Ermenistan'ın bazı bölgeleri için uluslararası güvenlik garantisi isteyeceklerini ifade etmiştir.⁷²

Dağlık Karabağ sorununun çözümüne yönelik tüm çabaların sonuçsuz kalmasında Ermenistan'ın çözüme yanaşmaması ile bölgesel ve uluslararası güçlerin olaya müdahil olması etkili olmuştur. Sorunun diyalog yolu ile çözülmesi imkansızlaştıkça, çözümün çatışma ile halledileceğini kabul edenlerin sayısı artmış ve bu gruplar ateşkesi ihlal etmeye başlamışlardır.⁷³ Gerginliklerin yaşandığı sırada devreye giren Türkiye iki devlet başkanını Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİB) İş Konseyi toplantısında bir araya getirerek ortamı yumuşatmaya çalışmıştır.⁷⁴ Türkiye'nin bu çabalarına rağmen ateşkes ihlalleri devam etmiştir.

Robert Koçaryan, iktidara geldiğinde ABD ile ilişkilerini gözden geçirmiş ve Ermenistan'ın RF'ye olan bağımlılığını azaltmayı hedeflemiştir. ABD'deki en büyük Diaspora örgütlerinden biri olan Armenian National Committee of America-ANCA (Amerika Ermeni Ulusal Komitesi)⁷⁵ ile işbirliği içerisinde giren Koçaryan, ABD-Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesine önem vermiştir. Bu komitenin çalışmalarına rağmen, Ermenistan üzerindeki RF etkisi halen devam etmektedir.

Ermenistan'ın RF'ye olan bağımlılığının devam etmesinde, Dağlık Karabağ sorununa bir çözüm bulunamaması ve RF'nin yeni ulusal güvenlik doktrini temel neden olarak gösterilebilir. DKÖB konusunda Ermenistan'ın uzlaşmaz tutumu, Ermenistan'ı RF'ye ve onun askeri üslerine daha bağımlı kılmaktadır. Özellikle, 11 Eylül 2001 saldırılarının

⁷² Cafersoy, a.g.m., s. 20.

⁷³ "Ermeni güvenlik kuruluşlarının Azerbaycan'da terör eylemleri gerçekleştirmiş ASALA Devrimci Ermeni Ordusu, Adalet Savaşçıları ve diğer terör örgütleri ile ilişkisi olduğu belirlenmiştir. 1984'te Bakü'de bir otobüsün patlaması, 1988'de DKÖB'de yaklaşık 40 terör eylemi, 1990 Ocak-Şubat aylarında Azerbaycan'ın Ganah Bölgesinin çeşitli yerleşim birimlerine saldırılar, 10 Ağustos 1990'da Tiflis-Ağdam arasında sefer yapan otobüsün patlatılması ve 19 Mart 1994'te Bakü metrosunun patlatılması gibi olayların arkasında Ermenistan Cumhuriyetinin yer aldığı bilinmektedir." Nurani, "Azerbaycan ve Ermeni Terörizmi", *Stratejik Analiz*, C.1, S.19, Kasım 2001, s.133.

⁷⁴ *Sabah*, 29 Nisan 1997.

⁷⁵ ANCA, Amerika'nın Azerbaycan'a yapacağı ekonomik yardımları Karabağ sorunu nedeniyle verilmemesinde ve ekonomik ambargo uygulamaktadır. Nazmi Gül, "21. Yüzyıl Başlangıcında 'Haydat' (Ermenilerin Davası)", *Stratejik Analiz*, C.1, S.2, Haziran 2000, s.25.

Kafkasya'daki yansıması en çok Dağlık Karabağ sorununda kendini hissettirmiştir. Bu çatışmada Ermenistan ve Ermeni lobisi⁷⁶ geri adım atmak yerine saldırgan tutumunu daha da kuvvetlendirmiştir.⁷⁷

11 Eylül 2001 saldırılarıyla Ermenistan-RF ilişkilerinde sıkı bir işbirliği yaşanmış,⁷⁸ RF askeri üsler ile Ermenistan'ın kendi için daha önemli kılmıştır. RF'nin desteğiyle hızlı bir silahlanma yarışına giren Ermenistan, 2001 Mayıs'ında RF ile birlikte Türkiye sınırında ortak hava savunma tatbikatları yapmış ve RF'nin kendi topraklarına S-300 V tipi füzeler yerleştirmesine izin vermiştir. Bu işbirliği ile güvenliğini sağladığını açıklayan Ermenistan, 2003 Ocak ayında Türkiye-Ermenistan sınırında Metsamor Nükleer Santralini inşa etmeye başlamıştır.⁷⁹ Kısaca, Ermenistan RF'nin bölgede hakim güç olma isteğine kendi menfaatleri doğrultusunda göz yummaktadır.

Ermenistan'ın dış politikasının oluşmasında önemli bir etken olan Dağlık Karabağ savaşının gerekçelerinin yanında Ermenistan'ın iç sosyopolitik ve etno-psikolojik durumundan kaynaklanan etkenler de RF ile olan işbirliğini açıklamaktadır. Türkiye'den gelebilecek potansiyel tehlike düşüncesi, soykırım iddialarının toplum bilincindeki yeri, politik gruplar ve siyasi partiler arasındaki derin anlaşmazlıklar ve bağımsızlıklarının tehlikeye düşeceği korkusu gibi etkenler Ermenistan'ı RF'ye yakınlaştırmıştır.⁸⁰ Dolayısıyla, RF'nin Ermenistan'a desteğinin hiç azalmayacağı düşüncesi Ermenistan yönetiminin diğer alternatifleri değerlendirmesine engel olmaktadır.⁸¹

Türkiye, Dağlık Karabağ sorununun çözümünde diplomatik görüşmeleri destekleyici bir tutum sergileyerek AGİT çerçevesinde soruna bir çözüm bulunması ile geçmişe dair ve geleceğe yönelik düşmanlık ve gerginliklerin ortadan kaldırılması için barış ortamı oluşturmaya çalışmıştır. Türkiye, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunmasını, Ermeni bir-

⁷⁶ Ermeni lobisi politik gücünü ABD'de, RF'de, Fransa'da, Gürcistan'da, İran'da, Suriye'de, Lübnan'da ve daha birçok ülkede etkin bir şekilde kullanmaktadır. Gül, "21. Yüzyıl Başlangıcında", s.25.

⁷⁷ Sedat Laçiner, "11 Eylül Olayları (Yeni Terörizm) ve Ermeni Sorunu", *Stratejik Analiz*, C.2, S.19, Kasım 2001, s.44.

⁷⁸ Kasım, "Ermenistan'ın Dış Politikası", s.47.

⁷⁹ Haluk Selvi, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Geleceği", http://www.stradigma.com/turkce/ozel/makale_03.html (18/02/2005)

⁸⁰ Nazmi Gül, Gökçen Ekici, "Stratejik Ortaklar Arasında Bir Sorun mu Var? Putin'in Ermenistan Ziyareti ve Moskova-Erivan İlişkileri", *Stratejik Analiz*, C.2, S.19, Kasım 2001, s.34.

⁸¹ Kasım, "Ermenistan'ın Dış Politikası...", s.47.

liklerinin işgali altındaki Azeri topraklarından geri çekilmesini ve mültecilerin yurtlarına dönmesini bir çözüm önerisi olarak savunmuştur. Ayrıca, Ermenistan'ın bağımsızlığını tanımamasına rağmen diplomatik ilişki içerisine girmeyen Türkiye, Azerbaycan'ın DKÖB üzerindeki egemenliğine saygı gösterildiği takdirde diplomatik ilişkileri de başlatacağını ifade etmiştir.⁸² Türkiye, bu düşüncesini, 1998'de Ukrayna'da yapılan KEİB Zirvesinde Cumhurbaşkanı Demirel-Koçaryan düzeyinde yapılan bir görüşme esnasında yeniden dile getirmiştir.⁸³ Diplomatik ilişkilerin başlatılması Ermenistan'a ekonomik ve ticari alanlarda pek çok fayda sağlayacaktır. Bugün Gürcistan aracılığıyla Ermeni pazarlarına giren Türk malları Ermenistan ekonomisini güçlendirmektedir. Dolayısıyla sınırların açılmasıyla daha güçlü bir Ermenistan, Dağlık Karabağ sorununun Azerbaycan lehine çözümlenmesine engel olacaktır. Bu sebeple, Türkiye'nin Ermenistan'a sınırları kapatma politikası Azerbaycan tarafından da *ilkeli bir politika* olarak kabul edilmektedir.⁸⁴

Dağlık Karabağ sorununda RF'nin askeri ve Batı'nın maddi ve manevi desteğini alan Ermenistan, bu sorunu kendi milli güvenliğini tehdit eden unsurlardan biri olarak algılayan İran tarafından da desteklenmektedir.⁸⁵ Sığınmacı akınıyla karşılaşma korkusu içerisinde olan İran, bu çatışmada Azerbaycan'ı desteklemediği için Güney Azerbaycan kökenli milliyetçi hareketlerinin olumsuz tepkilerinden de endişelenmektedir. Milliyetçi hareketlerin canlanmasıyla Tebriz ve Tahran'da ortaya çıkan protesto gösterileri İran'ı çelişkili söylemlere itmiştir. İran, DKÖB merkezli dış politikasını istikrarsızlığın çıkmaması ve güçlü bir Azerbaycan'ın oluşmaması üzerine kurduğu anlaşılmaktadır.⁸⁶ Paradoksal bir şekilde sorunun varlığı da sona ermesi de İran'ı endişelendirmesi sonucu İran arabuluculuk rolü oynarken Ermenistan'ı desteklemektedir. İran'ın arabuluculuk girişimlerinin⁸⁷ çoğunluğu Azerbaycan'ın aleyhine sonuç-

⁸² Winrow, "Orta Asya ve Transkafkasya ...", s.164.

⁸³ *YeniYüzyıl*, 6 Haziran 1998.

⁸⁴ Haluk Selvi, "Türkiye-Ermenistan".

⁸⁵ Gayane Novikova, "Armenia and the Middle East", *Middle East Review of International Affairs*, Vol.4, No.4, December 2000. <http://www.biu.ac.il/soc/besa/meria.html>.

⁸⁶ Bayır ve Aslanlı, "Tehdit Merkezli Bir Dış Politika", s.50.

⁸⁷ Dönemin İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti, Kasım 1991'de Ermenistan Dışişleri Bakanlığı yetkilileri ile görüşmelerde bulunmuş ancak bir sonuç alamamıştır. 1992 Şubat ve Mayıs ayında İran'ın tekrar girişimde bulunmasıyla iki ülke arasında Tahran'da ateşkes imzalanmıştır. Bu ateşkes Ermenistan'ın Hocalı Katliamı'nı 25-26 Şubat 1992'de gerçekleştirmesi ve Şuşa ve Laçın'ı sırasıyla 9 Mayıs

lanması, Azerbaycan'da İran'ın tarafsız olmadığı düşüncesini pekiştirmiştir.

DKÖB görüşmeleri 1999 yılında da devam etmiş ve ABD'nin girişimiyle bir araya gelen Koçaryan ile Aliyev görüşmeleri olumlu bir gelişme olarak yorumlanmıştır. Bu görüşmelerin devam ettiği sırada Ermenilerin Azerbaycan tarafına saldırması ilişkileri yeniden gerginleştirse de dönemin AGİT Başkanı Norveç Dışişleri Bakanı Knut Vollebaek, Karabağ konusunda Aliyev ile görüşmelerde bulunarak yeni bir barış planının hazırlanması gerektiğini ifade etmiştir.⁸⁸ Ancak AGİT Minsk Grubunun tüm olumsuzluklar içerisinde Aliyev-Koçaryan görüşmelerini sürdürme çabaları her iki tarafında savundukları tezlerde değişiklik yapmalarını üzerine sonuçsuz kalmıştır.

ABD ve AGİT Minsk Grubu'nun 2001 Nisan'ında Florida Key-West'te gerçekleştirdiği Azerbaycan-Ermenistan zirvesinde, konuyla ilişkili bölge devletlerinin sürekli bilgilendirileceği ve İran'ın da yardımlarının alınacağı açıklanmıştır. Azerbaycan'ın kuşklarına rağmen Kafkasya'da istikrarın sağlanması için katkıda bulunacağını ifade eden İran, Dağlık Karabağ sorununun çözümüyle daha yakından ilgilenmektedir.⁸⁹

Avrupa Konseyi de Azerbaycan ve Ermenistan'ın üyeliklerinden sonra Dağlık Karabağ sorunununda taraflar arasında barış anlaşmasının imzalanması için gereken görüşmeleri devam ettirmeye çalışmış ve arabuluculuk girişimlerinde bulunmuştur. Bu konuda çalışmalarını devam ettiren Avrupa Konseyi Parlamenterler Asamblesi'nin (AKPA) 25 Ocak 2005 tarihli oturumunda DKÖB için bir rapor hazırlanmıştır. David Atkinson tarafından sunulan bu raporda Ermenistan ve DKÖB işgalci devlet olarak tanımlanırken, "Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan toplumu" ifadesine yer verilmiştir.⁹⁰ Bu raporun Ermenistan'ı açıkça işgalci devlet olarak nitelendirmesi Ermeni kamuoyunda büyük bir tepkiyle karşılanırken, Azerbaycan kamuoyunda Ermeni Diasporasının çalışmalarının sonuçsuz kalması ve DKÖB'nin bağımsızlığının AKPA ve diğer uluslararası kuruluşlar tarafından da kabul edilemeyeceğinin vurgulanması büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Dolayısıyla AKPA'nın düzenlediği bu rapor sonucunda alınan kararların bir bağlayıcılığının olmamasına rağmen Azer-

1992 ve 14 Mayıs 1992'de işgal etmesi nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. Bayır ve Aslanlı, "Tehdit Merkezli Bir Dış Politika", s.50.

⁸⁸ www.turkiyegazetesi.com (17.7.1999).

⁸⁹ Bayır ve Aslanlı, "Tehdit Merkezli Bir Dış Politika", s.52.

⁹⁰ Hatem Cabbarlı, "Atkinson'un Dağlık Karabağ Raporu ve Ermenistan"; <http://www.haberaliz.com/detay.php?detayid=1498> (07.02.2005).

baycan'ın uluslararası sistemde bu konuya yönelik çabalarının desteklenmesi açısından değerlendirildiğinde büyük bir önem arz etmektedir.

Dağlık Karabağ sorununun çözümsüz bir hal alması her iki ülkenin iktidarını sarsarak halkın ve muhalefetin gözünde liderler yetersiz olarak görülmeye başlanmıştır. Ancak Ermenistan'da 2003'te yapılan seçim hazırlıkları sırasında muhalefetinin ortak bir aday belirleyememesi Koçaryan'ın ikinci bir dönem için yeniden seçileceği tahminlerini kuvvetlendirmiş⁹¹ ve seçim sonuçları tahminler çerçevesinde gerçekleşmiştir. Azerbaycan'da da muhalefet Aliyev'in sağlık problemlerini de bahane ederek seçime gidilmesini istemiştir.⁹² Ülkede Aliyev'in sağlık durumundaki belirsizlik sürerken, eski Başbakan Artur Resizade istifa etmiş ve Aliyev'in yazılı talebi ile 4 Ağustos 2003'te oğlu İlham Aliyev Başbakanlığa getirilmiştir.⁹³ Aliyev'in bu talebi hem Azerbaycan hem de uluslararası medyada olumsuz tepkilere yol açmış ve monarşi benzetmeleri yapılmışsa da seçimlere bu durum meşruluk kazanmıştır. Haydar Aliyev'in vefatı (15 Aralık 2003) üzerine oğlu İlham Aliyev meşruluğu sorulanır seçimler sonrasında iktidara gelmiştir.

Özetle, iki ülkede de iktidara kim gelirse gelsin, Karabağ sorunu halledilmesi gereken kronik bir sorun olarak acil çözüm beklemektedir.

Sonuç

DKÖB yukarıda da anlatılmaya çalışıldığı gibi uluslararası kontrolün dışında aşırı militarize olmuş bir bölgedir. Bölgede yaşanan sorun çevre bölge halklarının güvenliğini de tehlikeye atmaktadır.

Ermeni yetkililerin uluslararası hukuka uymaması bölgeyi terörist eylemcilerin kullanabileceği bir alan haline getirmiştir. Bu duruma bölgede eski gücünü tekrar kurmaya çalışan RF'nin her iki tarafa da silah satışında bulunması neden olmuştur. Azeri halkının güvenliğini tehdit eden bu durum karşısında hem Ermeni hem de Azeri kuvvetlerinin elindeki silahları denetlemek ve Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Antlaşması (AKKA) ve diğer uluslararası antlaşmaların kurallarına uymalarını sağla-

⁹¹ Hatem Cabbarlı, "Ermenistan'da 19 Şubat 2003'te Yapılacak Devlet Başkanlığı Seçimleri Maratonu Başladı", *Stratejik Analiz*, C.3, S.33, Ocak 2003, s.15.

⁹² Azerbaycan'da 5 Kasım Parlamento seçimleri, 2003 yılında yapılacak olan Cumhurbaşkanlığı seçimlerine hazırlanan Aliyev'in oğlunun gelecek politik yapılanması üzerine şekillendi. Sinan Oğan, "Bir Aliyev Klasiği: Azerbaycan'da 5 Kasım Parlamento Seçimleri", *Stratejik Analiz*, C.1, S.8, Aralık 2000, s.43.

⁹³ Araz Aslanlı, "Devlet Başkanlığı Seçimi Öncesinde Azerbaycan'daki Durum", http://www.stradigma.com/turkce/eylul2003/print_05.html (18/02/2005)

mak gerekmektedir. Bölgede uluslararası barış gücünün konuşlandırılması da tehlikeyi önemli ölçüde azaltacaktır.⁹⁴

Sonuç olarak Dağlık Karabağ çatışmasını Azerbaycan ve Ermenistan'ın arasındaki ilişkiyi gerginleştirmeden çözümlenmek; iki ülke arasındaki ateşkesi daha sıkı ve bağlayıcı politik taahhütler yerli halkın ve mültecilerin güvenliğinin temini ekonomik ve insani yardımların artışı dış ticaretin gelişmesi için yatırımlar ve bölgesel ve global düzeydeki aktörlerin barış girişimlerinin desteklenmesi ile mümkün olabilecektir.⁹⁵ Dolayısıyla sorunun çözümlenmesi Kafkasya'daki diğer ihtilaflı bölgelerde güvenliğin sağlanması için yapılan çalışmaları da hızlandıracaktır.

KAYNAKÇA

- AKKUŞ, Akif, *Türkiye ve Türk Dünyası Coğrafyası*, Konya, 1998.
- ANDİCAN, Ahat, *Değişim Sürecinde Türk Dünyası*, İstanbul, 1996.
- AVŞAR, Zakir B. Ferruh Solak, *Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri*, Ankara, 1994.
- DEMİR, Abdullah, *Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler*, İstanbul, 1998.
- GÖMEÇ, Saadettin, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, Ankara, 1999.
- LESSER, Ian O., Graham E. Fuller, *Balkanlar'dan Batı Çin'e Türkiye'nin Yeni Jeopolitik Konumu*, çev. M. Gönenç, İstanbul, 2002.
- MEMİŞ, Ekrem - Nuri Köstüklü, *Türk Dünyası*, Konya, 2000.
- ÖKE, Mim Kemal, *Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu*, 1996.
- SARAY, Mehmet, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara, 1999.
- YERASIMOS, Stefanos, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, Çev. Şirin Tekeli, İstanbul, 1995.
- ABDULLAYEV, Cavid "Azerbaycan'da Anayasallaşma Süreci ve Benimsenen Sistemin Niteliği", *Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel Sayısı*, C.7, S., Ankara, İlkbahar 2001.
- ASLANLI, Araz, "Devlet Başkanlığı Seçimi Öncesinde Azerbaycan'daki Durum", http://www.stradigma.com/turkce/eylul2003/print_05.html (18/02/2005)
- , "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", *Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel*, Ankara, İlkbahar 2001, C.7, S.1.
- BAŞLAMİŞ, Cenk, "Kafkasya Patlamaya Hazır Bomba", *Milliyet*, 4 Eylül 1991.

⁹⁴ Kurbanov, "Azerbaycan'ın Güvenlik Kaygıları", s.15.

⁹⁵ Celac, "The Nagorno-Karabakh", s.5.

- BAYIR, Emre, Araz Arslanlı, "Tehdit Merkezli Bir Dış Politika: İran'ın Azerbaycan Politikası", *Stratejik Analiz*, C.2, S.18, Ekim 2001.
- , "Tehdit Merkezli Bir Dış Politika: İran'ın Azerbaycan Politikası", *Stratejik Analiz*, C.2, S.18, Ekim 2001.
- CABBARLI, Hatem, "Ermenistan'da 19 Şubat 2003'te Yapılacak Devlet Başkanlığı Seçimleri Maratonu Başladı", *Stratejik Analiz*, C.3, S.33, Ocak 2003.
- , "Atkinson'un Dağlık Karabağ Raporu ve Ermenistan", <http://www.haberanaliz.com/detay.php?detayid=1498> (07.02.2005).
- CAFERSOY, Nazim, "Azerbaycan'da Bağımsızlığın Diğer Adı", *Stratejik Analiz*, Ankara, 2000.
- , "Dağlık Karabağ "Cumhurbaşkanı"na Saldırının Değerlendirilmesi", *Stratejik Analiz*, C.1, S.1, Mayıs 2000.
- CELAC, Sergiu, "The Nagorno-Karabakh Question: An Update", *The Future of the Caucasus after the Second Chechen War, CEPS Working Document*, No. 148, Papers from a Brainstorming Conference Held at CEPS 27-28 January 2000, ed. Michael Emerson and Nathalie Tocci, July, 2000.
- CİCİOĞLU, Filiz, "Azerbaycan-Ermenistan Çatışması: Kafkasya'da Bitmeyen Mücadele", *Dünya Çatışma Bölgeleri*, der. Kemal İnat, Burhanettin Duran, Muhittin Ataman, Ankara, 2004.
- GÜL, Nazmi, "21. Yüzyıl Başlangıcında "Haydat" (Ermenilerin Davası)", *Stratejik Analiz*, C.1, S.2, Haziran 2000.
- , Gökçen Ekici, "Stratejik Ortaklar Arasında Bir Sorun mu Var? Putin'in Ermenistan Ziyareti ve Moskova-Erivan İlişkileri", *Stratejik Analiz*, C.2, S.19, Kasım 2001.
- HÜSEYİNLİ, Gabil, "Azerbaycan'da Siyasal Partiler ve Siyasal İlişkiler", çev., Araz Arslanlı, *Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel Sayısı*, C.7, S.1, İlkbahar-2001.
- KASIM, Kamer "Azerbaycan'ın Dış Politikası", *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, der. Emine Gürsoy-Naskali, Erdal Şahin, Haarlem, Hollanda, 2002.
- , "Ermenistan'ın Dış Politikası: Ter-Petrosyan ve Koçaryan Dönemlerinin Parametreleri", *Stratejik Analiz*, C.3, S.27, Temmuz 2002.
- KOHEN, Sami, "Özal'ın Gezisi Amacına Ulaştı", *Milliyet*.
- KURBANOV, Erjan, "Azerbaycan'ın Güvenlik Kaygıları: Dağlık Karabağ Üzerinde Ermenistan'la Çatışma ve Diğer Ülke İçi Anlaşmazlıklar", *Avrasya Etüdleri*, C.3, S.4, Kış 1996/97.
- LAÇİNER, Sedat, "11 Eylül Olayları (Yeni Terörizm) ve Ermeni Sorunu", *Stratejik Analiz*, C.2, S.19, Kasım 2001.

- MAKAS, Zeynel Abidin, "Azerbaycan'ın Tarihi ve Kültürel Coğrafyası", *KÖK*, Ankara, 1990.
- NOVIKOVA, Gayane, "Armenia and the Middle East", *Middle East Review of International Affairs*, Vol.4, No.4/ December 2000.
- NURANİ, "Azerbaycan ve Ermeni Terörizmi", *Stratejik Analiz*, C.1, S. 19, Kasım 2001.
- OĞAN, Sinan, "Bir Aliyev Klasığı: Azerbaycan'da 5 Kasım Parlamento Seçimleri", *Stratejik Analiz*, C.1, S.8, Aralık 2000.
- SELVİ, Haluk "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Geleceği", http://www.stradigma.com/turkce/ozel/makale_03.html. (18/02/2005)
- TAŞKIRAN, Cemalettin, "Karabağ'da Son Durum", *Yeni Türkiye Türk Dünyası II*, Ankara, Temmuz-Ağustos 1997, S.16.
- TÜRKMEN, Zekeriya, "Karabağ Hanlığı'nın Rus İdaresine Bağlanması Meselesi", *Avrasya Etüdüleri*, C.3, S.1, Ankara, İlkbahar 1996.
- WINROW, Gareth M. "Orta Asya ve Transkafkasya Politikası", *Türkiye'nin Yeni Dünyası (Türk Dış Politikasının Değişen Dinamikleri)*, der., Alan Makovsky-Sabri Sayarı, çev., Hür Güldü, İstanbul, 2002.
- ZENGİN, Eyüp, Rövsen İbrahimov, "Putin'in Azerbaycan Ziyareti ve Azerbaycan Rusya İlişkileri", *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, der., Emine Gürsoy-Naskali, Erdal Şahin, Haarlem, 2002.
- <http://www.turkiyegazetesi.com>
- <http://www.biu.ac.İl/soc/besa/meria.html>
- <http://www.mfa.gov.tr>
- <http://www.tika.gov.tr/Dosyalar/Azerbaycan>.
- <http://www.tusiab.com/azertarih.htm>
- <http://www.milliyet.com.tr>
- Sabah
- Yeniüzyıl
- Hürriyet
- Dış Basın ve Türkiye Bülteni, 7 Mayıs 1997, BBC, "Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev'in Ankara Temaslarının Başlıca Konusu Rusya'nın Ermenistan'a Silah Satışı İdi, Ankara, 06/05(bye)--- BBC'nin 18.00-19.00.
- Azerbaycan Kültür Dergisi, Ankara, 1999.
- Büyük Larousse